

SYNDESMOS

Калліст УЕР

БОГОСЛОВСЬКА ОСВІТА У ПИСЬМІ ТА У СВ. ОТЦІВ

Що таке богослов'я?

На семінарі богословських шкіл, присвяче йому питанню богословської освіти, доречно буде поставити перед собою найголовніше запитання: що таке богослов'я? Як Письмо та отці Церкви розуміють завдання богослова?

Звертаючись до Біблії, ми одразу ж стикаємося із разючим фактом: ніде у Старому та Новому заповітах ми не зустрічаємо слів "богослов'я", "богослов" "богословствувати". Це просто не біблійні поняття. Ми можемо також зауважити, що ніхто із дванадцяти, обраних Христом, не одержав освіти у богословській школі.

Лише поступово поняття "богослов'я" проникає у християнську мову. Апологети II-го століття з підозрою ставилися до цього слова, позаяк для них воно спочатку означало конструкції язичницьких релігійних мислителів. У одному випадку, одначе, прикметник "богословський" використовується у християнському смислі Афінагором Афінським та означає віру у Святу Трійцю. Тільки Климент Александрійський і, значно більшою мірою, Ориген запровадили християнське вживання слова "богослов'я". Прикметно, що також саме в Александрії з'явилася й перша серйозна богословська школа - знаменита школа оповіщення, керована Пантенном, потім Климентом та Оригеном, і, нарешті, єпископом Діонісієм Александрійським. Згодом, у візантійський період, центр богословської освіти переміщується в академію Константинополя.

Знаючи, що "богослов'я" - не біблійне слово і що воно лише поступово входить до християнського словника, ми можемо помітити й ще одну річ. Коли це поняття вживається грецькими отцями його значення суттєво відрізняється від сучасного. Наприклад, Єварій Понтійський, учень великих каппадокійців та

отців пєстині, зауважує у відомому вислові: " Якщо ти богослов, то молитимешся істинно; і якщо істинно молитимешся, то ти богослов". Богослов'я, стверджує св. Діадох, єпископ Фотійський (V століття), "подає душі найвеличніший із дарів, ... з'єднуючи її з Богом у нероздільному спілкуванні". Для св. Петра Дамаскина (XI-XII ст.) богослов'я - найвища із восьми сходинок духовного споглядання, есхатологічна реальність майбутнього віку, котра виводить нас за межі нас самих у "захоплюючому екстазі".

Як показують ці три приклади, богослов'я означала для отців значно більше, ніж для нас сьогодні. Звичайно, як і для нас, воно означало впорядкований виклад християнського вчення за допомогою сили людського розуму, оскільки він є Дар Божий і ним не можна нехтувати. Але для них богослов'я означало також і дещо значно глибше, бачення Бога у Святій Трійці, бачення, до якого залучений не тільки розум а й уся людська особистість, зокрема духовне розуміння ($\nu\omicron\upsilon\varsigma$) та серце ($\kappa\alpha\rho\delta\iota\alpha$), у біблійному, а не в сучасному смислі цього слова. Інакше кажучи, богослов'я ($\theta\epsilon\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\alpha$) є не що інше, як споглядання ($\theta\epsilon\omicron\omega\rho\iota\alpha$). Воно передбачає живе спілкування із живим Богом і нерозривно пов'язане із молитвою. Не існує істинного богослов'я, котре не було б частиною богослужіння; будь-яке справжнє богослов'я є літургічним, доксологічним і містичним.

Якщо сьогодні ми, православні, втратили ту глибину та багатство святоотцівського вживання терміна "богослов'я", розглядаємо завдання богослов'я переважно у "схоластичних" та "академічних" поняттях, то ми самі ж через те втрачаємо. Наші богословські школи не зможуть повноцінно брати участь у житті Церкви як цілісності, якщо ми не повернемося до істинного розуміння богослов'я, котре наявне у св. Отців, як грецьких, так і латинських.

Святоотцівське розуміння богослов'я чудово визначене сучасним грецьким богословом Христосом Яннарасом: "У Православній Церкві та в Переданні, богослов'я має зовсім інше значення, ніж те, що потрактовується сьогодні. Це Божий дар, плід внутрішньої чистоти християнського духовного життя. Богослов'я отожднюється із баченням Бога, із безпосереднім баченням особистого Бога, з особистим досвідом переображення творіння нетварною благодаттю". Таким чином, продовжує він, богослов'я - це не "теорія світу чи метафізична система", а "вираження та формулювання церковного досвіду, ... не інтелектуальна дисципліна, а досвідна участь, спілкування".

Є декілька ключових слів, до яких ми у подальшому повертатимемося. Це - дар, благодать, особистий досвід, участь, спілкування, внутрішня чистота, переображення, споглядання Бога.

Якщо богослов'я означає все це, то ми маємо право запитати: а чи такий це предмет, котрий можна вивчати в університетах та в академіях? Чи можемо ми влаштувати із цього предмета екзамену, присуджувати вчені ступені й видавати студентам дипломи, ставити оцінки й визначати "перших", "других" і "третьох"? Принаймні зрозуміло одне: якщо богослов'я і має вивчатися в університетах та академіях, то професори та студенти мають постійно пам'ятати золоте правило св. Григорія Богослова: ми повинні богословствувати "за способом рибалок, а не Арістотеля".

ЧОТИРИ ОЗНАКИ БОГОСЛОВ'Я

Хоча слово "богослов'я" і не зустрічається в Біблії, є чимало місць у Письмі, де виражена природа богослов'я. Зупинимося на деяких із них:

1. "Ніхто Бога ніколи не бачив, – Однороджений Син, що в лоні Отця, Той Сам виявив був" (Ів. 1:18).
2. "А тепер, як пізнали ви Бога, чи краще – як Бог вас пізнав..." (Гал. 4:9).
3. "Отож, тепер бачимо ми, ніби у дзеркалі, у загадці..." (I Кор. 13:12).
4. "Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога" (Мт. 5:8).
5. "Зупиніться й пізнайте, що Я Бог" (Іс. 45:11).

Ці п'ять уривків можна звести до чотирьох ключових слів: Дар (*χαρισμα*), Таїна (*μυστηριον*), Очищення (*καθαρσις*), Мовчання (*ησυχια*). Давайте розглянемо їх послідовно. (Наступним викладом я дуже зобов'язаний дослідженню професора Костянтина Скутериса "Значення понять "богослов'я". "богословствувати" та "богослов" у вченні грецьких отців та церковних письменників до каппа-докійців").

1. Дар (*Χαρισμα*)

Богослов'я – це дар від Бога, добровільний і незаслужений дар, дар благодаті. Сучасник і друг св. Максима Сповідника, вс. Фалласій Лівійський цілком обґрунтовано говорив про "бажання з бажань, благодаті богослов'я". Інакше кажучи, богослов'я – не просто наше людське проникнення у життя Бога, а скоріш, наша відповідь на

Божественне одкровення (Ів. 1:18). Не стільки ми шукаємо та досліджуємо Бога, скільки Бог шукає та випробовує нас. Для світської вченості людина постає як така, що пізнає, але в богослов'ї - вона пізнана Богом (Гал. 4:9).

Таким чином, богослов'я, радше, засноване на божественній ініціативі, ніж на людській: Бог ніколи не буває пасивним об'єктом пізнання. Він завжди активний суб'єкт. Те ж саме можна сказати й інакше: богослов'я є мудрість - не шкільне дослідження та вивчення, а премудрість. Але істинна премудрість - це завжди Сам Христос, жива та особиста істина, що являє "... Божу силу та Божю мудрість!" (Кор. 1:24). Христос Сам є богослов'я: Він єдиний справжній богослов, а ми богослови лише за тим даром, що одержуємо від Нього. Істинний богослов - це завжди "навчений Богом" (θεοδιδάκτος).

Цю особливість гарно висловив Ориген. Богослов я, говорить він, це "еманація", "витік" та "осяяння від Бога". "Не в наших силах вважатися гідними духовного відання... Це він, богословствуючи, проголошує істини про Бога Своїм істинним учням: а ми, йдучи по слідах, які вони залишили у своїх писаннях, одержуємо вихідну точку, з якої самі вирушаємо у богослов'я". Подібним же чином Дідим Сліпець називає богослов'я "силою", "славою" та "енергією" Бога.

Це принаймні означає, що богослов'я передбачає особисту віру. Людський розум справді необхідний, якщо ми прагнемо богословствувати послідовно, але наш розум може бути застосований плідно тільки всередині віри. "Credo ut intelligam", - виголосив Ансельм Кентерберійський, - "Вірю, щоб розуміти", - а не інакше!

2. Таїна (Μυστήριον)

Св. Василій Великий і св. Григорій Богослов постійно використовують вислів "таїна богослов'я". І тут необхідно згадати істинний богословський смисл слова "таїна". "Таїна" - це не просто невіршена задача або хитра головоломка, а щось таке, що справді відкривається нашому розумінню, однак ніколи не відкривається остаточно, тому що коріниться у безконечності Бога.

Отже, богослов'я є таїною в релігійному смислі, як зазначає св. Фаласій, "воно понад наше розуміння", коли намагається виразити в людських словах те, що лежить далеко за межами всякого людського розуміння. За словами протоієрея Йоанна Мейендорфа, богослов'я є "водночас споглядання Бога і вираження Невимовного,

або, як сказав Т.С. Еліот, - " набіг на невисловлюване". "Будь-яке богословське твердження, - зауважує св. Василій, - не дається розуміння слабке, а мова наша ще немічніша". Згідно з великими каппадокійцями, якщо богослов'я забуває про неминучі межі людського розуміння, підмінюючи невимовне Слово Боже людською логікою, воно перестає бути тео-логією та опускається до рівня техно-логії.

"Ось чому наше богослов'я завжди відбивається "ніби у дзеркалі, у загадці..." (І Кор. 13:12). Ми змушені вдаватися до антиномії та парадоксу, тому що поширюємо людську мову за межі її застосування. Щоб охопити, хоча й не цілком адекватно, повноту божественної істини, нам доводиться робити твердження, котрі, як здається, протирічать одне одному. Не без підстав кардинал Ньюмен описує богослов'я як "висловлювання та замовчування, що дає позитивний результат".

Оскільки сфера богослов'я у цьому розумінні є божественна таїна, наш богословський дискурс водночас має бути таким, що заперечує та стверджує, тобто, як апофатичним, так і катафатичним. Ми балансуємо нашими ствердженнями та запереченнями, і ці заперечення дають нам змогу через молитву та служіння сягнути сяючого мороку Синаю. Богослов'я, позбавлене апофатичного виміру, перетворюється саме на "технологію" у каппадокійському смислі цього терміна. Ми не повинні розглядати катафатичний і апофатичний підходи як альтернативні, кожний із них самодостатній. Ні вони не виключають один одного, але взаємозалежні, не послідовні, а одночасні. Кожен із цих підходів передбачає інший, і неможливе істинне богослов'я, котре не було б водночас, і апофатичним, і катастрофічним. Ствердження і заперечення - це складові одного руху.

3. Очищення (Καθάρσις)

Оскільки богослов'я - це споглядання Бога, а побачать його чисті серцем (Мт. 5:8), то істинне богослов'я неможливе без очищення (καθάρσις). Хоча богослов'я завжди залишається даром Божої благодаті, цей вільний дар вимагає нашого повного сприяння, добровільної синергії: "Ми співробітники (συνεργοί) Божі" (І Кор. 3:9). Усе богослов'я в цьому смислі "боголюдське". Наше сприяння складається із нашого звернення, відкриття наших сердець Божій любові, із всеосяжного Преображення нашого життя через входження Духа Святого. Богослов'я є всеосяжний "спосіб життя".

Не може бути ніякого істинного богослов'я без особистісного прагнення до святості; справжні богослови - це святі.

Через те є очевидною небезпекою говорити про богослов'я теології, як про "науку", так, якби воно було подібне гео-логії чи зоології. Безперечно, навіть у геології чи зоології необхідна особистісна причетність; справді, можна помітити, що будь-який спостерігач є часткою експерименту. Але в геології чи зоології, як правило, достатньо знати об'єктивні факти з максимальною точністю, а потім аналізувати ці факти, використовуючи інтуїцію та наукову чесність. Особиста моральність геолога чи зоолога тут несуттєва.

У богослов'ї все інакше. Воно охоплює всю людську особистість і вимагає від кожного радикального перетворення. Звичайно, богослов'я також "наукове" в тому розумінні, що воно також націлене на точність та інтелектуальну строгість. Хоча поведінка багатьох християн спонукає до протилежних висновків, ми не служимо Царству Божому за допомогою неясності, туманного та лінивого мислення. Саме диявол любить заплутаність та неточність, тоді як прояви Духа Святого характеризуються перш за все ясністю та прозорістю. Але в богослов'ї точність та інтелектуальна строгість ніколи не є самодостатніми. Від нас іще вимагаються, і це найважливіше, особисте спілкування з Богом і любов до Нього.

Євагрій Понтійський підкреслює це, порівнюючи богослова зі св. євангелістом Йоаном на Таємній вечері:

"Труди Господні - відання Бога;
хто ляже на них, буде богословом".

Богослов'я передбачає тісну близькість, як в улюбленого учня зі Спасителем. А св. Максим Сповідник пише навіть сміливіше й виразніше: "містичне богослов'я передбачає "любовний екстаз" (ερσoticos; екстатси), **втрату самовладання із всеосяжним бажанням живого Бога. Без цього "екстазу" ви можете бути чудовим геологом, але не богословом. Богослов'я без особистого причастя - це лиш псевдобогослов'я. Слова св. Діадоха "нічого немає убогішого за розум, коли він без Бога береться філософствувати про Бога" - це попередження, яке всі ми, хто претендує на те, щоб навчати богослов'ю або вивчати його, повинні сприйняти серйозно!**

Шлях очищення, на який має стати будь-який богослов, передбачає, зокрема, наступні три речі:

1. Початком є покаяння, μετανοια, переміна розуму. Воно має бути усвідомлене в тому глибокому смислі, котрого надав йому митрополит Даниїл Молдавський, - "... не тільки пробудження та

переміна розуму, а й криза, котра призводить до переорієнтації особистості або спільноти", - тобто не що інше ,як їхня докорінна зміна.

Це покаяння водночас і є початком, і тим, що триває все наше земне життя, не припиняючись аж до останнього подиху: подібно авві Сисою із "Речень отців гостині", ми також повинні сказати на смертному одрі: "Не знаю, чи підійшов, хоча б, до початку покаяння".

2. Очищення вимагає від нас аскези, аскетичного зусилля у максимально широкому смислі. Св. Григорій Богослов говорить: "Ти прагнеш бути богословом?... Бережи заповіді... Діяння є основа для споглядання". Якщо ми збираємося бого-словувати, - говорить св. Григорій Ниський, наше життя має відповідати нашій вірі: не існує православ'я без правозвершення. Ця аскеза, що веде нас до зречення нашого егоїстичного "я" та до смирення, не індивідуальна, а церковна, і передбачає життя в общині, засноване на таїнствах Хрещення та Євхаристії. Як висловив це Олексій Хомяков: "Ніхто один не спасається. А той, хто спасається - спасається в Церкві як член її та в єдності з усіма іншими її членами".

3. Нарешті, не може бути ніякого поступу на шляху богословського очищення без молитви. Молитва та богослов'я поєднані суттєвим чином. Згадуючи слова розсудливого розбійника на хресті: "Пом'яни мене, Господи, коли постанеш у Царстві Твоєму", св. Модест Єрусалимський (VII ст.) називає ці слова богослов'ям; і суттєво, що вони є водночас і сповіданням віри, і молитвою. "Якщо істинно молишся, то ти богослов" - цей вислів Євагрія повинен утримати християн від висловлювань типу "я не богослов" (що вони часто роблять), бо сказати так насправді означає заявити: "Я не молюсь і не особливо цього хочу".

Будучи частиною молитви та служіння, істинне богослов'я завжди доксологічне. Богословувати, в тому смислі, як це розуміли отці, означає славити Бога у хвалі та молитві, самим стати живим славнем хвали Богу. За словами Костянтина Скутериса "цілісна особистість, котра переживає таїнство нового творіння - навчена через "здорові догмати" та "очищення" - стає безперервним славнем і постійною хвалою Богу". У цьому смислі богослов'я, як зазначає св. Григорій Ниський, об'єднує нас із ангелами, котрі переважно зайняті славослов'ям. Богослов'я, за словами св. Діадоха , "робить душу співучасницею ангелів у їхньому служінні".

Якщо богослов'я містить у собі все це, то ми маємо право запитати себе: хто ж серед нас має відвагу почати бого-словувати?

Хто із нас насмілиться назвати себе богословом? Св. Григорій Богослов, звичайно, похвалив би нас за нашу обережність у цьому відношенні:

"Філософствувати про Бога можна не кожному, - так, не кожному. Це відбувається недешево і не тими, хто плазує по землі! Додам іще: філософствувати можна не завжди, не перед всяким і не всього торкаючись, а також необхідно знати - коли, перед ким, і скільки.

Філософствувати про Бога можна не всім, позаяк здатні до цього тільки люди, які випробували себе, які провели життя у спогляданні, а перш за все очистили, принаймні очищують, і душу, і тіло".

"Не всім, не перед всяким". Але в такому разі наскільки сучасний університет, чи навіть сучасна семінарія є належним місцем, де можна навчати богослов'я та вивчати його? Мій скромний досвід переконує, що більшість університетів, а надто часто й сучасних семінарій не є середовищем святості.

Нас може, однак, надихнути тривимірне розрізнення, запропоноване св. Григорієм Паламою. Він говорить, по-перше, про святих, тобто про тих, хто має повний особистісний досвід Бого-пізнання. На друге місце він ставить тих, хто, хоч і не має такої повноти, але довіряє святим. І, нарешті, є ті, хто не має ні досвіду, ні довіри до святих. Перша група, святі, це, за Паламою, істинні богослови. Друга група, ті, хто довіряє святим, також можуть бути добрими богословами, хоча й на нижчому, другому рівні. Третя ж група - це погані богослови, або, точніше, не богослови зовсім.

Це те, що мене заспокоює. Я знаю, як далеко мені до святості, але я хоча б можу намагатися бути богословом у другому розумінні: я можу довіряти святим і можу шукати свідоцтв життя і словам святих. Богослов'я на цьому другому рівні можливе навіть у сучасному світському університеті: зі шкільною точністю ми можемо передавати послання святих. Це якраз те, що я намагаюсь робити в Оксфорді.

Богослов'я надзвичайно небезпечне - у цьому немає щонайменшого сумніву. Проте не варто надто боятися цих небезпек. Сьогодні і Православна традиція має потребу в богослов'ї, котре, зберігаючи вірність Священному Переданню було б водночас сміливим, а не боязким і лякливим. Хоча наше завдання полягає у тому, аби нести істинне свідоцтво, передане нам святими, це не виключає можливості використовувати свою уяву, свій внутрішній досвід, відвагу й динамічну здатність до творчості. Істинне богослов'я неможливе без покаяння, аскези та молитви, але воно неможливе і

без творчості. Одна із найтривожніших рис сучасного Православного світу (і це однаково справедливо стосовно Греції, Росії та Заходу) - спроби деяких "ультра-православних" груп придушити будь-яку творчість. Ми всіма силами повинні виявляти спротив таким настроям в ім'я Духа істини та свободи.

4. Мовчання

Те, що було сказано про богослов'я та молитву, підводить нас до четвертої теми: не може бути богослов'я без стихії, без внутрішньої тиші, мовчання серця. "Зупиніться і пізнайте, що Я Бог" (Пс. 45:11). Богослов'я, як знання Бога, - не лише розмови про Бога, а й слухання Його, - передбачає тишу, зупинку, мовчання. Продовжимо цитату зі св. Григорія Богослова: "Коли ж можна? Коли буваємо вільні од зовнішнього баговиння та суєти, коли розум не зливається з незгодними та блукаючими образами... Бо справді треба зупинитися, завмерти, щоб зрозуміти Бога".

Інакше кажучи, істинне богослов'я - це містичне богослов'я. Ніхто не висловив це краще за Володимира Лосського:

"Богослов'я та містика аж ніяк не протиставляються; навпаки, вони підтримують і доповнюють одне одне. Перше неможливе без другої: якщо містичний досвід є особистісний прояв загальної віри, то богослов'я є загальним виразом того, що може бути досвідно пізнане кожним... Отже, немає християнської містики без богослов'я і, що суттєвіше, немає богослов'я без містики. Не випадково Передання Східної Церкви зберегло найменування "Богослов" лише за трьома духовними письменниками: перший із них - св. Йоан Богослов, "наймістичніший" із чотирьох євангелістів, другий - св. Григорій Богослов, автор споглядальних поем, і третій - св. Симеон, котрого називають Новим Богословом, який оспівав єднання з Богом. Таким чином, містика розглядається... як досконалість, як вершина будь-якого богослов'я, як богослов'я "переважне".

Це визнання містичного елемента в богослов'ї має важливий практичний наслідок для богословської освіти. Хоча богослов'я може цілком офіційно викладатися на відповідному факультеті університету, найдоцільнішою формою організації богословської освіти, особливо, якщо більшість студентів має намір стати священниками, є духовна академія. В духовних академіях, які існували в Росії, починаючи із сімнадцятого століття, прагнули забезпечити рівень викладання, який би не поступався університетському, але, водночас, структура цих навчальних закладів була

близькою до монастирської. Студенти не тільки відвідують лекції, а й живуть, споживають їжу і, головне, моляться зі своїми викладачами, прагнучи у своєму укладі наблизитися до ідеалу монастирського життя (однак насправді досягнути його, найчастіше, так і не вдавалося). На жаль, Богословська школа, відкрита в Афінах у 1837 році, наслідувала модель богословського факультету зразка німецьких університетів, а не модель російської духовної академії. З іншого боку, коли в 1844 році була заснована Богословська школа в Халкі, то вона запровадила російську модель, внаслідок чого давала ширші можливості для служіння Церкві. Будемо сподіватися, що в оновленій формі Богословська школа в Халкі послужить Православній Церкві не менше, ніж це було у її славному минулому!

РАДІСНЕ ЗДИВУВАННЯ

Необхідно лише додати ще одну річ. Дар, таїна, очищення, мовчання - все необхідне, але однаково суттєва і радість. Ми повинні присвячувати себе богослов'ю зі страхом Божим, але також, як наполягає св. Діадох, і з радістю серця. Немає підстав богослову бути суворим та похмурим, почуття гумору важливе і в богослов'ї. В оповіді про навернення Київської Русі, послі князя Володимира в богослужіння різних народів, котрих вони відвідали, не знайшли саме радості. І те, що призвело їх до навернення у Православ'я, було якраз радісне здивування під час Божественної літургії у Великій церкві св. Софії у Константинополі. Отже, як богослови, давайте сьогодні плекати це радісне подивування, і тоді ми виявимо, що наше свідoctво дає плоди, що надто перевершують нашу уяву.

Українською переклав Петро КРАВЧУК